

**ILK TEMIR DAVRIDA O'RTA OSIYO: TARIXIY-TEXNOLOGIK,
ETNOSIYOSIY VA MADANIY RIVOJLANISH JARAYONLARI**

Pardayev Muhtorqul Hasanovich

Y. G'ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti

yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi, dotsent.,

Habibullayev Fayozbek G'ofur o'g'li

Jizzax davlat pedagogika universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ilk temir davri O'rta Osiyoda yuz bergan texnologik yangilanishlar, xo'jalik tizimidagi o'zgarishlar va ijtimoiy-siyosiy tuzumning murakkablashuvi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Temir metallurgiyasining rivoji dehqonchilik, chorvachilik hamda harbiy sohalarda sezilarli o'sishni ta'minlagani, shuningdek mintaqaning etnik shakllanishi va ilk davlat uyushmalarining paydo bo'lishiga kuchli ta'sir ko'rsatgani yoritiladi. Tadqiqot arxeologik manbalar va yozma tarixiy dalillar asosida O'rta Osiyoning qadimgi taraqqiyotida ushbu davrning o'rni va ahamiyatini mukammal ochib beradi.*

Kalit so'zlar: *Ilk temir davri, O'rta Osiyo, temir metallurgiyasi, sak-massagetlar qabilalari, dehqonchilik va chorvachilik, arxeologiya va etnogenez, davlatlashuv jarayonlari, harbiy tizim, madaniy rivojlanish, qadimgi jamiyat.*

Ilk temir davri O'rta Osiyo tarixida iqtisodiy-ijtimoiy hayotning yangi bosqichga ko'tarilishi, harbiy-siyosiy jarayonlarning jadallashuvi va mintaq xalqlarining etnik shakllanishiga zamin yaratgan nihoyatda muhim tarixiy davrdir. Temirning kashf etilishi va metallurgiya texnologiyasining takomillashuvi insoniyat taraqqiyotida bronza davridan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishni ta'minladi.

Temirning bronzaga nisbatan mustahkam, arzon va keng tarqalgan bo'lishi mehnat qurollari hamda harbiy aslahalarning yangilanishiga olib keldi. Bu esa xo'jalikning barcha tarmoqlarida — dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdoda — sezilarli o'sishni yuzaga keltirdi. O'zbekiston hududida ilk temir

davri miloddan avvalgi IX–III asrlarni qamrab olib, aynan shu davrda mahalliy dehqon-chorvador jamiyatlarning ichki evolyutsiyasi, ko'chmanchi sak–massaget qabilalarining kirib kelishi va ular bilan madaniy-iqtisodiy aloqalarning kuchayishi natijasida yangi etnik manzara shakllandi. Arxeologik topilmalar — metall qurollar, sopol idishlar, turar-joy qoldiqlari, qabr marosimlari — bu jarayonning murakkab va ko'p qatlamli kechganligini tasdiqlaydi[1, 45–51-b.].

Temir metallurgiyasining O'rta Osiyoda shakllanishi mintaqa xalqlarining xo'jalik hayotini tubdan o'zgartirdi. Amudaryo, Zarafshon, Sirdaryo va Farg'ona vohalarida temirdan yasalgan o'roq, ketmon, pichoq, bolta va boshqa mehnat qurollarining ommalashuvi dehqonchilik unumdorligini oshirdi, sug'orma dehqonchilik tizimining takomillashuviga yordam berdi. Ayniqsa qadimgi Baqtriya va So'g'd vohalarida sug'orish inshootlarining kengayishi natijasida dehqonchilik jadal rivojlandi. Chorvachilik ham yuksalib, sak va massaget kabi ko'chmanchi qabilalar ot, qo'y va tuya boqish asosida ko'chmanchi iqtisodiy turmushni davom ettirdilar. Ularning iqtisodiy tizimi o'troq dehqonchilik vohalari bilan savdo almashinuvini kuchaytirib, o'zaro madaniy ta'sirni kuchaytirgan[2, 63–67-b.].

Ijtimoiy hayotda esa temir davri jamiyatning tabaqalanishini keskin kuchaytirdi. Qo'shimcha mahsulotning ortishi, yer va chorva ustidan nazoratning muhimlashuvi mulkdor zodagonlar, harbiy yetakchilar, urug' boshliqlari va kohinlarning ustun mavqega ko'tarilishiga olib keldi. Sak va massaget ittifoqlarida harbiy aristokratiya jamiyat boshqaruvida yetakchi rol o'ynagan bo'lsa, o'troq vohalarda qabilaviy tuzum asosida shakllangan ilk davlat uyushmalari — Qang' davlati, So'g'd siyosiy markazlari, Baqtriya podsholigi ko'rinishida namoyon bo'ldi. Ularning shakllanishida temir qurolli otliq qo'shinlar hal qiluvchi o'rin tutgan. Gerodotning ma'lumotiga ko'ra, massagetlar jangovar mahorati va temir bilan mustahkamlangan qurollari bilan ma'lum bo'lgan[3, 112–114-b.].

Harbiy tizim takomillashgan sari otliq qo'shinlar O'rta Osiyo harbiy kuchlarining asosiy qismini tashkil eta boshladi. Sak va massagetlarning mohir chavandozligi, temir nayza uchlari, uzun qilichlar, mustahkam qalqonlar harbiy ustunlikni ta'minladi. O'troq vohalarda esa mudofaa devorlari, qo'rg'onlar va

qal'alar barpo etilib, ular siyosiy markazlarning mustahkamlanishiga xizmat qildi. Qadimgi Xorazmda Toproq Qal'a, Qoyqirilgan Qal'a kabi yirik mudofaa inshootlarining qurilishi ham aynan ilk temir davri davrida yuzaga kelgan jarayonlar bilan bog'liqdir[4, 89–95-b.].

Madaniyat va diniy qarashlar ham ushbu davrda sezilarli ravishda rivojlandi. Ilk temir davri aholisi orasida tabiat kuchlariga — osmon, yer, suv, olov va quyoshga sig'inish, ajdodlar ruhini e'zozlash keng tarqalgan edi. Sak va massagetlar orasida ot kultining mavjudligi, jangchilarning qurollari bilan birga dafn etilishi, qabr ustiga tosh belgilar qo'yilishi arxeologik tadqiqotlar orqali tasdiqlangan. O'troq vohalarda esa marosim maskanlari, ibodatxona tipidagi inshootlar paydo bo'lib, diniy-kult amaliyoti murakkablashgan. Bu diniy tasavvurlar keyinchalik zardushtiylikning shakllanishiga asos bo'ldi[5, 71–78-b.]. Hunarmandchilik — kulolchilik, to'qimachilik, metallga ishlov berish — yangi darajaga ko'tarildi. Sopol idishlarning shakli, bezagi, metall buyumlarning o'ziga xosligi mintaqa madaniyatining rang-barangligini ko'rsatadi.

Etnik jarayonlar nuqtayi nazaridan ilk temir davri O'rta Osiyoda yangi xalqlarning shakllanish davri bo'ldi. Sak, massaget, dax, so'g'diy, xorazmiy, baqtriy, farg'onalik (davanlik) kabi etnonimlarning tarixiy manbalarda mustahkamlanishi aynan shu davrga to'g'ri keladi. Shimoldan kirib kelgan ko'chmanchi guruhlarining mahalliy dehqonchilik aholisi bilan aralashuvi mintaqa etnik xilma-xilligini oshirdi va keyingi asrlarda O'rta Osiyo xalqlarining shakllanishiga asos bo'ldi. Dehqonchilik bilan shug'ullangan so'g'diy, xorazmiy va baqtriylar vohalarda barqarorlashib, o'ziga xos til, diniy qarash, xo'jalik an'analari bilan mustaqil etnik birlikka aylandilar[6, 103–108-b.].

Ilk temir davrida hunarmandchilikning ixtisoslashuvi kuchayib, metallurqlar, kulollar va to'qimachilarning alohida kasb guruhlariga ajralishi jamiyatning iqtisodiy murakkabligini oshirgan bo'lsa, temir qurollarning keng tarqalishi Yaqin Sharq, Hindiston va Sharqiy Yevropa bilan savdo-madaniy aloqalarni jonlantirdi; shu bilan birga qo'rg'onli manzilgohlar, markaziy xo'jalik inshootlari va shaharsozlikning dastlabki shakllari paydo bo'lib, mintaqadagi

ijtimoiy tuzilmaning murakkablashuvini ko'rsatdi, hayvoniy uslubdagi bezak va tasvirlar esa sak hamda massagetlarning dunyoqarashi, mifologik tasavvuri va estetik qarashlarini aks ettiruvchi muhim madaniy manba sifatida shakllandi.

Xulosa qilib aytganda, ilk temir davri O'rta Osiyoda iqtisodiy tizimning tubdan o'zgarishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, harbiy-siyosiy birliklarning shakllanishi, madaniyat va diniy e'tiqodlarning rivojlanishi, hamda mintaq xalqlarining etnik tarkibining barqarorlashuvi bilan ajralib turadi. Temir metallurgiyasi nafaqat xo'jalik taraqqiyotini ta'minladi, balki ilk davlatlarning paydo bo'lishi va madaniy an'analarning shakllanishiga kuchli turtki berdi. Shuning uchun ilk temir davri O'rta Osiyo tarixining eng muhim bosqichlaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Sagdullayev A. O'zbekiston arxeologiyasi. Toshkent. 2010.
- 2.Nazarov T. O'rta Osiyo qadimgi tarixi. Toshkent. 1995.
- 3.Gerodot. Tarix. (O'zbekcha tarjima). Toshkent. 1993.
- 4.Asqarov A. Qadimgi Xorazm tarixi. Toshkent. 2002.
- 5.Xo'jayev A. Qadimgi O'zbekiston aholisi va madaniyati. Toshkent. 2004.
- 6.Asqarov A., Sagdullayev A. O'zbekiston tarixi (qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha). Toshkent. 1997.